

SRĐAN ŠLJUKIĆ
Filozofski fakultet
Novi Sad

UDK316.334.55:316.75
Monografska studija
Primljen: 18.1.2011
Odobren: 27.2.2011

SELJAŠTVO IZMEĐU IDEOLOGIJE I TEORIJE*

Sažetak: Prvih nekoliko decenija nakon Drugog svetskog rata seljaštvo u Jugoslaviji imalo je izrazito nepovoljan društveni položaj. Jugoslovenska sociologija, čiji je zadatak bio da položaj seljaštva sagleda, u tom je periodu bila pod vrlo snažnim ideološkim pritiskom, jer je vladajuća (jedina) politička stranka želela da uspostavi ideološki monopol. Partijski su šefovi imali teorijske pretenzije, proglašavajući sami sebe za neprikosnovene autoritete; pri tome su svoj „autoritet znanja” potkrepili „autoritetom moći”. U toj su situaciji radovi jugoslovenskih sociologa bili prepuni ideoloških koncepcija i elemenata. Ipak, kada se razgrnu ovi ideološki slojevi, ispod njih je moguće naći valjane sociološke uvide u položaj seljaštva. Autor je mišljenja da bi obrazac koji se ovde pojavljuje vredelo ispitati i u drugim sličnim situacijama.

Ključne reči: ideologija, jugoslovenska sociologija, KPJ, seljaštvo, teorija.

Osiromašeno i prezaduženo (samo kamate na seljačke dugove iznosile su preko 50% ukupne godišnje poljoprivredne proizvodnje) seljaštvo stare Jugoslavije dočekalo je Drugi svetski rat. Seljaci su činili masovnu osnovu svih vojski koje su se sukobljavale u građanskom ratu i borbi protiv stranih zavojevača, pa su, u odnosu na druge klase (društvene slojeve), u najvećoj meri i stradali. Najviše su prepatili upravo srpski seljaci, jer su agrarne reforme i kolonizacije koje su sprovodili okupatorski i kvislinški režimi u periodu od 1941. do 1943. bile uglavnom protiv njih usmerene.

* Ovaj je članak rezultat rada na projektu „Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti kao činioci evropskih integracija Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na AP Vojvodinu” (179053), koji finansira Ministarstvo nauke Vlade Republike Srbije.

Razaranja poljoprivrednih resursa bila su za vreme toga rata veoma velika. Potpuno je uništeno, sa celokupnim živim i mrtvim inventarom, 298 000 farmi. Upropašćeno je 24% setvenih površina, pobijeno je preko polovine od ukupnog broja konja, ovaca, svinja, goveda i živine. Inače slabo prisutna mehanizacija je desetkovana. Opljačkano je gotovo dvadeset miliona tona poljoprivrednih proizvoda. Svih trideset instituta beogradskog Poljoprivrednog fakulteta je spaljeno (Veselinov, 1987: 19-20).

Posle rata seljaštvo postaje objekt raznovrsnih mera nove vlasti. Sve što se sa seljaštvom zbivalo od tada (1945) pa sve do pred sam kraj osamdesetih godina rezultat je politike vladajuće stranke (Komunističke partije Jugoslavije, kasnije Saveza komunista Jugoslavije) prema ovom društvenom sloju. Srž te politike, pogotovo nakon agrarne reforme (1945-1948), bila je nastojanje KPJ (SKJ) da u socijalističku privredu uključi seljake (silom ili milom), koji kao privatni vlasnici stoje „izvan” sistema, to jest izvan direktne kontrole tadašnje vlasti, kao i potreba da se iz poljoprivrede neprestalno izvlači akumulacija koja je kasnije služila finansiranju projekata vladajućih krugova u zemlji. Evo samo nekih relevantnih procesa i događaja koji su opredelili posleratnu sudbinu seljaštva u (bivšoj) Jugoslaviji: spomenuta agrarna reforma, koja je još više usitnila posede; ukidanje seljačkih dugova; zabrana povratka srpskih seljaka koje su proterali okupatori na Kosovo i Metohiju i u Makedoniju; obavezan otkup poljoprivrednih proizvoda (1945-1952); prisilna kolektivizacija od 1948; raspuštanje zemljoradničkih zadruga i druga agrarna reforma (1953); izrazito brza deagrarizacija i pojava seljaka-radnika; socijalistička kooperacija i „podruštvljavanje”; „vezane cene” kao sredstvo prelivanja akumulacije iz poljoprivrede; zabrana kupovanja krupne mehanizacije do 1967; nepostojanje punog penzijskog, zdravstvenog i invalidskog osiguranja sve do 1979.

Položaj seljaštva trebala je da sagleda jugoslovenska misao o društvu ali je i ona bila pod jakim ideološkim pritiskom koji je na njoj morao ostaviti traga. Zato je bitno da sasvim ukratko izložimo shvatanja klasno/slojne strukture jugoslovenskog društva (s posebnim osvrtom na seljaštvo) u najvažnijim programskim dokumentima KPJ (SKJ).

Prvih godina posle Drugog svetskog rata (do 1952) gotovo sva partijska dokumenta sadrže relativno postojanu shemu društvene strukture, u kojoj se ističu radnici, seljaci i inteligencija kao tri najvažnije društvene grupacije (Kuljić, 1981: 78). Ove se grupacije ne smatraju međusobno suprotstavljenim, a pojam klase se upotrebljava samo kada se govori o radničkoj klasi. O seljaštvu se govori kao o „masama radnog seljaštva”, ali se pod tim pojmom podrazumevaju samo sitni i srednji seljaci kao saveznici radničke klase, dok se „seoski bogataši” izdvajaju kao sloj eksploatatora. Te „kulake” treba likvi-

dirati, što je od 1948. i činjeno (Kuljić, 1981: 84). Vidimo da se seljaštvo ne smatra ni klasom (jedino je radnička klasa – klasa), ni društvenim slojem, već pre „masom”. Takođe, na tu „masu” se ipak gleda diferencirano: ona se, navodno, sastoji od tri sloja, od kojih su dva radna (sitni i srednji seljaci) i jedan eksploatatorski (seoski bogataši, tj. krupni seljaci – „kulaci”). Radilo se u stvari o oslanjanju na zvaničnu sovjetsku teoriju.

Posle 1950, mada se i dalje spominje navedena tročlana shema društvene strukture, sve se više koristi termin „neposredni proizvođači” (Kuljić, 1981: 96). Za nas je važno da ovaj termin ne obuhvata samo radnike, nego i seljake. Ta se proizvođačka skupina suprotstavlja neproizvodnim društvenim grupama koje se kvalifikuju kao „birokratija”.

Sedmi kongres SKJ (1958) donosi novi partijski program koji nastoji da na sistematski način prikaže osnovne segmente društvene strukture socijalističkog društva. Osnovni delovi ove strukture ne nazivaju se klasama već društveno-ekonomskim snagama. To su „radnička klasa, seljaštvo i drugi društveni slojevi koji obezbeđuju sebi mesto u društvu na osnovu svoga rada”. Statut, donesen na istom kongresu, ubraja u „radni narod” radničku klasu, radno seljaštvo, inteligenciju i „ostale radne ljude”, čime se zapravo utemeljuje koncepcija „radnog naroda” (Kuljić, 1981: 100). Seljaštvo se, dakle, smatra delom „radnog naroda”, ali se takođe ističe da u „privatnoj poljoprivredi” još uvek postoje ostaci najamnog rada i eksploatacije tuđe radne snage. Tako izlazi da su neki seljaci ipak izvan „radnog naroda”, što opet predstavlja diferencirani pogled na seljaštvo: oni nisu jedinstvena „društveno-ekonomska snaga”.

U kasnijim partijskim dokumentima, pogotovo posle 1965. godine, postoji tendencija integracije između ranije relativno oštro polarizovanih slojeva. Namera je bila da se ideološki neutrališu stvarni društveni sukobi i prenebregne njihova klasna priroda (Kuljić, 1981: 125-126). Termin „seljaštvo” sve više biva istisnut i zamenjen terminom „individualni poljoprivredni proizvođači”. Ti „individualni poljoprivredni proizvođači” smatraju se delom „radnog naroda” ili „radnim ljudima”.

Da li su seljaci deo „radnog naroda”?

Jedna od karakteristika država koje su bile nazivane „socijalističkim” jeste i to što su visoki funkcioneri vladajuće partije, ako ne svi a ono barem neki, imali teorijske pretenzije. Pri tome oni nisu samo pretendovali na naučno razumevanje svih društvenih problema, već i na mnogo više od toga: želeli su da budu smatrani neprikosnovenim autoritetima, kao da u nauci takvih autoriteta uopšte može biti. U drugačijoj situaciji, njihova nastojanja bila bi ve-

oma brzo ismejana, ali u tadašnjim uslovima ta stvar je bila vrlo opasna po društvene nauke, jer se uticaj komunističkih funkcionera nije protezao samo na oblast politike i ekonomije, nego i na sferu kulture. Drugim rečima, njihov „autoritet znanja” bio je potkrepljen „autoritetom moći”. Svako ozbiljnije suprotstavljanje jednom takvom „autoritetu” moglo je da za „buntovnika” ima (i imalo je!) neugodne posledice. S druge strane, bilo je i slučajeva kada je sporadično i potpuno nevezano citiranje nekog „znanca” iz redova vladajuće elite sociologu omogućavalo da kaže barem deo istine o postojećim društvenim odnosima.

Kako objasniti ovu pojavu? Radilo se, pre svega, o potrebi vrhova vladajuće stranke da svoju totalitarnu vlast „zaokruži” i da tako svoj monopol učini neokrnjenim. Legitimaciju za tako nešto oni su mogli da pronađu u Marksovom i Engelsovom *Manifestu komunističke partije* i to na onom mestu na kojem se govori o komunistima kao o „avangardi” proletarijata koja svoje pravo na vođstvo zasniva na svome „poznavanju istorijskog toka i njegovih posledica”.

Tako je kod nas stvorena takozvana „teorija” o „radnom narodu”. Prema ovoj „teoriji”, ukidanje privatne svojine koje je donela socijalistička revolucija ujedno je značilo i ukidanje klasnog poretka. Na sceni je ostala samo jedna klasa, radnička, koja sa ostalim „radnim ljudima” čini „radni narod”. Kao deo „radnog naroda” figurira i birokratija, koja ne predstavlja posebnu klasu jer nema monopol na državnu (društvenu) svojinu: to je „naša” birokratija.

Ključno pitanje za nas je sledeće: da li seljaštvo spada u „radni narod” ili ne? Ako ono tu ne spada, ako se „radni narod” sastoji samo od zaposlenih u državnom (društvenom) sektoru privrede (i neprivrede), onda je zaista reč o veoma redukovanom shvatanju i „rada” i „naroda” (Mitrović, 1989: 76). Kako to da birokratija jeste deo „radnog naroda”, a seljaštvo nije? Ako seljaci ipak spadaju u „radni narod”, ostaje pitanje o međusobnom odnosu delova „radnog naroda” kao što su radnička klasa, birokratija i seljaštvo. Kako je moguće da se njihov društveni položaj toliko razlikuje?

Najistaknutiji političar sa teorijskim pretenzijama u bivšoj Jugoslaviji verovatno je bio **Edvard Kardelj**. Ako pogledamo njegov članak *Radnička klasa, birokratizam i SKJ* (Kardelj, 1968: 4-56) u kome je on izneo osnove svog poimanja „teorije” o „radnom narodu”, uočićemo da u njemu nema ni jednog slova o seljaštvu, kako direktno, tako i indirektno. Kada bi smo samo po ovome sudili, mogli bi smo da zaključimo da seljaci nisu ni „radnička klasa” ni „radni ljudi”. Ipak, činjenica je da je E. Kardelj mnogo pisao o seljaštvu i o problemima sela uopšte (tačnije, o problemima politike KPJ (SKJ) prema selu).

Temeljna osobenost njegovog tretiranja „seljačkog pitanja” jeste odricanje bilo kakvog modernizacijskog potencijala ovoj društvenoj klasi (sloju). On smatra da „(...) malo i srednje seljačko gazdinstvo (...) nije u stanju da svojim vlastitim snagama učini neki ozbiljniji napredak u proizvodnji, (Kardelj, 1959: 69). Od kraja Drugog svetskog rata seljak je poboljšao svoj materijalni položaj, a sadašnje seljačko gazdinstvo se nije mnogo promenilo u poređenju sa onim predratnim ni po obimu proizvodnje, ni po produktivnosti rada, ni po prinosima. Sredstva iz industrije i drugih proizvodnih grana sa visokom produktivnošću rada stalno su se prelivala na selo, na privatno gazdinstvo, održavajući njegovu zaostalost i monopol na zemlju. Ova su sredstva korištena pre svega za podizanje standarda seoskog stanovništva, a sasvim malo za investicije na seljačkom gazdinstvu (Kardelj, 1959: 70).

Zaista treba da se zapitamo da li je Kardeljev stav o „prelivanju sredstava iz industrije na selo i na privatna gazdinstva” odraz krajnjeg cinizma, ili se samo o radi o posledici ideološkog načina razmišljanja. Kako bilo da bilo, obeležje međugranskih privrednih odnosa u Jugoslaviji, pogotovo prvih godina nakon Drugog svetskog rata, jeste sistematsko izvlačenje akumulacije iz poljoprivrede (to jest iz seljačkih gazdinstava) zarad investicija u industriji i tercijalnim delatnostima. To je ostvarivano kroz obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, sistemom „vezanih cena” i sličnim merama. Ako je selo nešto i dobilo, onda mu je to samo vraćan deo onoga što mu je prethodno bilo oduzeto.

U svom dokazivanju da seljačko gazdinstvo nema perspektivu i da ga krupno poljoprivredno gazdinstvo daleko nadmašuje, Kardelj se pozivao i na stanje u poljoprivredi zapadnih zemalja. Isticao je da u SAD 27% najkrupnijih farmi daje 78,7% svih tržišnih viškova i da najkrupnija gazdinstva najrentabilnije koriste mehanizaciju. Dohodak na komercijalnim farmama u SAD približno je jednak dohotku u nepoljoprivrednim delatnostima, što dokazuje da je najbolje isplativija krupna poljoprivreda koja proizvodi savremenom tehnikom i za tržište. Poljoprivreda u Zapadnoj Evropi, u kojoj preovlađuje klasičan mali seljački posed je suviše usitnjena, pa iako daje visoke prinose skuplja je od američke. Put forsiranja privatnog gazdinstva u Jugoslaviji nemoguće je ne samo zato što je Jugoslavija socijalistička zemlja, već i zato što je taj put skup i vodi u ćorsokak. Kod nas je rasepkano seljačko gazdinstvo još manje nego u Zapadnoj Evropi sposobno da bude nosilac tehničke rekonstrukcije poljoprivrede. Naša seljačka gazdinstva slabo su opremljena oruđima rada, dok seljaci najviše troše na lične potrebe, malo ulažući u gazdinstvo (Kardelj, 1959: 115-123).

Premda konstatuje da su na našem selu „(...) tendencije diferencijacije kapitalističkog tipa veoma slabe i ograničene”, on upozorava da „kapitalističkim tendencijama” ne treba davati nikakve koncesije u ime unapređenja i po-

većanja poljoprivredne proizvodnje, već ih treba i dalje ograničavati (Kardelj, 1959: 137). Ukoliko bi smo se orijentisali na osposobljavanje individualnog seljačkog gazdinstva za značajniju proširenu reprodukciju time bi ne samo traćili društvena sredstva, nego bi i prepustili selo stihijskom socijalnom raslojavanju koji bi, kad-tad, moralo biti presečeno administrativnim merama. Pošto u oblasti poljoprivrede još uvek dominira privatno gazdinstvo, mere socijalističke države moraju imati i elemente „klasne politike”. Zato je uveden zemljišni maksimum od deset hektara za poljoprivrednike, kontroliše se promet zemlje kako bi što veće površine postale deo društvene svojine, zapošljavanje tuđe radne snage svedeno je na minimum, seljacima je zabranjeno da kupuju osnovna sredstva za krupnu proizvodnju kao što su traktori, kreditiraju se samo oni seljaci koji kooperiraju sa zadrugama (Kardelj, 1959: 172, 302, 309-311).

Ovde nismo pronašli jednoznačan odgovor na naše pitanje, ali je jasno da se seljaštvo pojavljuje kao puki objekt jedne politike koja ga, s jedne strane, proglašava nesposobnim za modernizaciju, a sa druge neprestano ograničava u njegovoj delatnosti. Ako je seljaštvo ipak deo „radnog naroda”, zašto se onda nalazi u ovakvo podređenom položaju? Ne zaboravimo i to da seljaci tek 1965. dobijaju pravo na osnovno zdravstveno osiguranje, dok penzijsko i invalidsko stižu 1979, preko trideset godina posle Drugog svetskog rata! Status seljaka bio je sličan statusu maloletnika, o čemu (doduše nesvesno) svedoče i sledeće Kardeljeve reči: „(...) seljaku ne treba prilaziti kao nekom objektu ili nekoj podređenoj društvenoj klasi, nego kao ravnopravnom društvenom faktoru, kao jednom od dva glavna stuba na koja se danas naš politički sistem oslanja. Treba mu, dakle, mnogo objašnjavati, mnogo raditi s njim, strpljivo predlagati ali ne nametati, učiti ga na praksi, dati mu prilike da proverava itd” (Kardelj, 1959: 354). Sudbina seljaka, kao privatnih vlasnika koji su izvan direktne kontrole KPJ (SKJ) je da ili napuste poljoprivredu i tako prestanu biti seljaci, ili uđu u proces „podruštvljavanja” u kome će najpre postati „udruženi individualni proizvođači” a zatim, kada njihova zemlja u potpunosti pređe u „društvene ruke”, deo radničke klase.

U osnovi, Kardeljeve stavove potvrđuje i jedan drugi političar sa teorijskim pretenzijama, **Vladimir Bakarić**. On tvrdi, sasvim eksplicitno, da je partijska vrhuška posle Drugog svetskog rata bila neka vrsta kreatora društvene strukture, koja je bila za partijske potrebe neodgovarajuća: „Ušli smo u revoluciju sa društvenom strukturom koja je samo na vrhu bila kapitalistička, a inače u osnovi seljačka, pa smo tu strukturu morali menjati” (Bakarić, 1968: 57). Zašto menjati? Sigurni smo da je jedan od razloga nastojanje da se seljaštvo kao klasa eliminiše ili barem na neki način stavi pod kontrolu. Vlasnici 90% obradivog zemljišta, seljaci su potencijalno imali ogroman uticaj kao proizvođači strateški važnog proizvoda, hrane.

Da li su seljaci „radni ljudi”? Ni Bakarić ne odgovara jednoznačno na to pitanje. Tumačeći odredbe Ustava iz 1963. on kaže da termin „radni čovjek” obuhvata one „(...) koji rade i plaćeni su iz nužnog dela društvenog radnog dana” (Bakarić, 1968: 61). Šta to u stvari znači, nije objašnjeno. Bakarić govori i o međusobnom odnosu radničke klase, partijskog vrha i seljaštva: „U revoluciji su učestvovali radnici i seljaci u čvrstom savezništvu (...) Kasnije smo rukovodeću ulogu radničke klase povećavali, i ozbiljnijeg sukoba sa seljaštvom nismo imali (...) seljaštvo se razlagalo u svome starom smislu i prelazilo masovno na nove pozicije” (Bakarić, 1968: 66). Vidimo da je i radnička klasa „vođena” („mi” – to je očito partijski vrh) i da je njena „rukovodeća uloga” povećavana, svakako na uštrb seljaštva. Kada je reč o njegovoj tvrdnji o nepostojanju ozbiljnijeg sukoba između partijskog vrha i seljaštva, mišljenja smo da bi ona zasluživala jednu mnogo ozbiljniju analizu od one koju mi ovde možemo trenutno da pružimo. Činjenica je da su seljaci masovno učestvovali u takozvanoj narodno-oslobodilačkoj borbi, ali stoji i to da su oni činili ubedljivu većinu i u drugim oružanim formacijama koje su učestvovala u građanskom ratu. Posle rata, seljaci (uglavnom oni koji su bili na strani KPJ) su nagrađeni u agrarnoj reformi, ali je time stvorena velika (nepremostiva, kako se kasnije ispostavilo) prepreka kasnijoj kolektivizaciji. Sam pokušaj prisilne kolektivizacije od 1948. predstavljao je sukob partijskih šefova sa seljaštvom, koji se završio tek 1953, odstupanjem partijskog vrha od prvobitno postavljenih ciljeva, novom agrarnom reformom i promenom taktike (bez temeljne izmene politike) prema seljaštvu. O mogućim zajedničkim interesima partijske vrhuške i seljaštva naslućujemo iz članka Lj. Markovića *Promene u društveno-ekonomskoj strukturi i transformacija uloge SKJ*, još jednog zastupnika „teorije” o „radnom narodu”: „(...) čak i seljak možda nekad priželjkuje etatizam, tamo gde se seljaku vrlo lako nudi pristup u grad, pa i penzija” (Marković, 1968: 86-87). U stvari, radi se o tome da ubrzana industrijalizacija omogućava (nekim) seljacima da prestanu biti seljaci i tako se spasu podređenog položaja. Ovo „spasavanje” se shvata kao perspektiva.

„Teoriju” o „radnom narodu” svojevremeno su prihvatili i neki naši sociolozi, ali su kasnije promenili, u većoj ili u manjoj meri, svoje pozicije. **Miroslav Pečujlić**, na primer, razvio je ovu koncepciju u radu „Društvena struktura Jugoslavije” (Pečujlić, 1963). Prema njegovom mišljenju, ključni momenat u radikalnoj i istorijskoj promeni položaja osnovnih društvenih grupa nastupio je sa ukidanjem privatne svojine i zatim sa uvođenjem radničkog samoupravljanja. Pretvaranjem privatne svojine u „javnu” ukinuta je eksploatacija i ranija vladajuća klasa, a stvoren je socijalistički produkcionni odnos u kojem je vladajuća klasa postala radnička klasa. Najvažniji rezultat tih promena je formiranje jednog novog osnovnog sloja, sloja „radnog naroda”, koji se sastoji od dve osnovne podgrupe: radničke klase u užem smislu i inte-

lektualnih radnika. U društvenoj strukturi još uvek egzistiraju ostaci stare klasne strukture (sitni sopstvenici, korisnici tuđeg najamnog rada), ali oni nisu konstituisani kao klasa niti do toga može doći, jer su njihove klasne aspiracije ograničene društvenim merama. Postoje i „prelazni radni slojevi” kao deo osnovnog sloja, a među njih Pečujlić svrstava i seljake.

Pečujlić tretira seljake otprilike na način na koji to čine i programski dokumenti vladajuće stranke: bogatiji seljaci, koji eventualno povremeno (ili stalno) koriste najamnu radnu snagu, nisu deo „radnog naroda” nego su „ostaci stare klasne strukture” koji moraju biti držani pod strogom kontrolom „društva” (tu se verovatno misli na sve one restriktivne mere prema seljaštvu koje smo već spominjali, kao i na zabranu slobodnog političkog organizovanja). Seljaci kao deo „prelaznih radnih slojeva” najverovatnije su sitni i srednji seljaci, koji ne iznajmljuju tuđu radnu snagu, već koriste isključivo rad svojih porodica.

U toj grupi sociologa našao se i **Jože Goričar** (Goričar, 1962: 460-479). Ističući da je ekonomska struktura koja se formira oko društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju kao osnovnog produkcionog odnosa preovlađujuća u jugoslovenskom društvu, on navodi da ona ipak nije jedina, da uz nju postoji i „ekonomska struktura sitne robne proizvodnje”. Ona se formira oko privatne svojine u zanatstvu i zemljoradnji. U celokupnom potencijalu privrede u našoj zemlji ona predstavlja neznatan deo.¹ Isto tako, ona više ne predstavlja tlo iz kojega stihijno izrastaju elementi kapitalističke robne proizvodnje,² nego se sve tešnje povezuje sa preovlađujućom socijalističkom ekonomskom strukturom (najviše putem zadrugarstva), gubeći tako karakter klasične sitne robne proizvodnje. Promene u ekonomskoj strukturi društva snažno su uticale na njegovu klasnu strukturu. Kapitalistička klasa je izgubila ekonomske i političke osnove postojanja, dok hegemon postaje „klasa neposrednih proizvođača”. Uvođenjem samoupravljanja ukida se antiteza: upravljač – proizvođač, a time i klasni antagonizam.

Osim „klase neposrednih proizvođača” u klasnoj strukturi jugoslovenskog društva postoji i „klasa sitnih proizvođača”. To su zanatlije i *seljaci* (istakao S.Š.). U kapitalističkim društvima oni čine takozvani srednji društveni sloj, a u našim uslovima oni se sve čvršće uključuju u sistem socijalističkih odnosa, čime kategorija „radni narod” stiže konkretnu sociološku sadržinu.

Goričar odbija da prihvati poznatu shemu o „trima prijateljskim klasama” (radnici, seljaci i radna inteligencija) u socijalizmu (opšte prihvaćenu u istočnoevropskim zemljama) jer je smatra nenaučnom, pošto ne odgovara re-

¹ Kada se radi o poljoprivredi i seljacima, ovo jednostavno nije tačno.

² Sa ovim se Kardelj ne bi složio. O tome govore i više puta do sada spominjanje restriktivne mere protiv seljaka i njihove poljoprivrede.

alnom društvenom stanju. Samo su radnici u socijalizmu posebna klasa, i to vodeća. Seljaci to nikako nisu: jedan deo seljaka ulazi u sitno-buržoasku klasu, dok je drugi deo seljaka deo radničke klase.

Nije sasvim jasno koji su to seljaci „deo radničke klase”. Da li su to oni koji kao najamni radnici rade na imanjima bogatih seljaka-sitnih buržuja, ili je reč o seljacima-vlasnicima zemlje koji ne uzimaju u najam tuđu radnu snagu?

Zanimljivo je da Goričar, uprkos visoke ideologizovanosti onoga što je napisao, a koja je nužno dovela do izvesne konfuzije, uočava i „granične tipove” u „klasi neposrednih proizvođača”. Najbrojniji i društveno najznačajniji „granični tip” jesu seljaci-radnici. Produktivnost njihovog rada manja je od prosečne. Takođe, oni nisu baš mnogo aktivni u organima radničkog samoupravljanja i društvenog upravljanja. Sve je to posledica činjenice da se njihov dohodak ne formira samo kroz radni odnos u socijalističkom sektoru. Do pojave ovog tipa dolazi nužno svuda gde se pod uticajem brze industrijalizacije donedavno zaostalih agrarnih sredina stvara jedan veliki deo radničke klase.

Seljaštvo u „prelaznom periodu” iz klasnog u besklasno društvo

Jugoslovenska sociologija se postepeno oslobađala ideološke stege koja se ispoljavala kroz obaveznost prihvatanja i tumačenja programskih opredeljenja SKJ. U tom procesu oslobađanja kritikovale su se i zvanične koncepcije, kao što je to činio Z. Vidaković tvrdeći da su zamisli klasnog sastava socijalističkih društava kao društava „prijateljskih klasa” ili u osnovi besklasnog „radnog naroda” zapravo simplifikacije koje su u kontradikciji sa fundamentalnim teorijskim stavovima (Vidaković, 1966: 57).

Ipak, ideološku matricu nije bilo lako izbeći, pogotovo stav da je socijalizam „prelazni period” iz kapitalizma u komunizam, iz klasnog u besklasno društvo, te je i klasno/slojna struktura socijalizma „prelaznog” karaktera. S obzirom na naš problem, valja da se zapitamo: šta se dešava sa seljaštvom u tom „prelaznom periodu”?

M. Pečujlić 1966. napušta svoje ranije stanovište o „radnom narodu” i izlaže koncepciju o tri tipa društvenog grupisanja. Prva faza u procesu preobražavanja klasa nastaje postupnim ukidanjem privatne svojine i njenim pretvaranjem u državnu svojinu. Ova državna svojina je društvena osnova novog, etatističkog produkcionog odnosa i *birokratskog tipa* društvenog grupisanja. Birokratski sloj monopolski upravlja i ljudima i stvarima. Sledeća zakonita faza strukturalnih preobražaja je pretvaranje državne svojine u društvenu i uspostavljanje samoupravnog produkcionog odnosa. Glavni osnov društvenog diferenciranja postaje *društveno-profesionalno grupisanje*. Između ova

dva tipa leži prelazna faza, *faza decentralizovane i neformalne birokratije* (Pečujlić, 1966: 7-8).

Klase Pečujlić definiše pozivajući se na Lenjina: to su velike društvene grupe koje se razlikuju po svome mestu u istorijski određenom načinu proizvodnje, po svom odnosu prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i po načinu sticanja i veličini društvenog bogatstva kojim raspolazu, kao i po mogućnostima jedne klase da eksploatiše drugu. Klase se politički organizuju i imaju različite ideologije. One su nepomirljive konfliktne grupe i primarni nosioci promena globalnih društvenih struktura. Klase nisu homogene, već pokazuju tendenciju stvaranja unutarklasnih podgrupa. Ukidanjem privatne svojine je osnovni socijalni uslov koji dovodi do postepenog preobražavanja klasnih razlika u *kvazi-klasne* razlike i odnose. To je *prelazni oblik grupisanja* (naglasio S.Š.) od klasnog ka neklasnom. Birokratija nije klasa, jer nema sopstvenu ekonomsku bazu zasnovanu na ličnoj svojini (Pečujlić, 1966: 11-12, 14).

U ovome članku Pečujlić nije izgleda našao za potrebno da uopšte i spominje seljaštvo, ali je zato seljaštvu dosta prostora posvetio deset godina kasnije u radu „Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva” (Pečujlić, 1976: 513.563). I ovde on ističe da socijalizam nije neka posebna, izgrađena formacija koja je kineskim zidom odeljena od prošlog, klasnog društva sa jedne i buduće besklasne zajednice sa druge strane. To je epoha dubokog preobražaja, protivrečno društveno tkivo.

On konstatuje da je socijalistička revolucija izbila u zaostalom agrarnom društvu koje nije prošlo kroz industrijalizaciju. Tanak sloj veleposednika zbrisan je agrarnom reformom, a posed je ograničen na deset hektara (znamo da je ovo drugo učinjeno tek 1953. godine, nakon neuspelog pokušaja kolektivizacije – napomena S.Š.). Glad bezemljaša za zemljom zadovoljen je reformom. Rešenjem agrarnog problema revolucija proletarijata dobila je moćnu osnovu. Promene „džinovskog socijalnog organizma” – seljaštva – bile su zaista tektonske. Seljaštvo, koje je u celoj istoriji bilo objekt politike, tek u narodnooslobodilačkoj borbi postalo je njen subjekt. Socijalni savez sa seljaštvom nastavljen je i posle rata, nizom radikalnih mera.

Za nas je posebno važno to što Pečujlić uviđa da je agrarna reforma dovela do velikog *osrednjačavanja* i osobenog oblika *agrarnog egalitarizma*. Stavljani su okovi ekonomskoj i socijalnoj polarizaciji seljaštva. Siromašni seljaci bili su zaštićeni dok je od bogatih oduzimana zemlja. Jedan deo seljaka pretvorio se u poluseljake-poluradnike (seljake-radnike), koji su 1955. činili 40% zaposlenih u fabrikama. Velike promene na oba pola, u seoskoj buržoaziji i seoskom proletarijatu umanjile su klasne razlike. Centralna figura agrarne proizvodnje postao je *srednjak*.

Koncentracija snaga na industrijalizaciju ostavlja selo na periferiji socijalističkog preobražaja, van glavne trase materijalnog razvoja. Ono je bilo glavni izvor državne akumulacije, čije je istiskivanje vršeno porezom i *prisilnim otkupom* (naglasio S.Š.). Jaz između sela i grada se tako tih prvih posleratnih godina produbio. Kapitalistički put razvoja na selu je blokiran, ali je takođe *napuštena krajnja birokratska, socijalnim dinamitom nabijena varijanta razvoja koja bi parcele pretvorila u polja oštih sukoba* (naglasio S.Š.). Alternativa nije formirana, pa je selo neko vreme ostalo na *ničijoj zemlji* (naglasio S.Š.).

Pečujlić je kao bitne istakao i neke osobenosti sloja seljaka-radnika: oni teže stiču profesionalne navike i disciplinu, češće izostaju sa posla, produktivnost rada im je niža od gradskih radnika. Konzervativni su, te mogu pružiti podršku tehnokratskim i birokratskim težnjama. Njihov mentalitet ima koren u njihovom društvenom položaju, koji je protivrečan. Seljaci-radnici žive dvostrukim životom. Priklanjaju se niskim dohocima koji su izvor državne dobiti, ali to nadoknađuju radom na posedu. Ovaj autor navodi i mnogo podataka o „begu” seljaka sa sela u gradove i u industriju, upoređujući našu deagrarijaciju sa deagrarijacijom u Francuskoj i SAD, kao i podatke o odlasku velikog broja seljaka na rad u inostranstvo.

Slabljenje centralističke vlasti i slobodnijim ekonomskim životom završen je dugi zimski san našeg sela. Veliki i stihijski razvoj robno-novčanih odnosa doveo je i do *ekonomskog i socijalnog diferenciranja na selu* (naglasio S.Š.). Počeli su se masovno stvarati najamni sezonski radnici na jednoj, i seoski bogataši na drugoj strani. Rasle su klasne razlike. 1969. godine sitna gazdinstva činila su 1/3 od ukupnog broja gazdinstava, a posedovala su samo 10% ukupnih površina. Istovremeno, veća seljačka gazdinstva posedovala su oko 35% ukupne površine, predstavljajući samo 11% ukupnog broja gazdinstava. Bogati seljak je „izronio kao ispod zemlje”. Okrenut tržištu, on je počeo da kida veze sa zadrugom. Istini za volju, kaže Pečujlić, to je bila reakcija na karakter zadruga koje su se pretvorile u birokratske, neproizvodne i parazitske organizacije koje sišu sokove sela. Međutim, zaključuje on, istorijska perspektiva ipak leži u podruštvljavanju agrarne proizvodnje, a ne u održavanju međusobno izolovanih parcelnih organizama. Na društvenim gazdinstvima, koja poseduju veoma male količine zemlje, proizvodnja je rasla 3-4 puta brže nego na individualnim gazdinstvima, dajući čak 45% tržišnih viškova.

Prema njegovom mišljenju, moguće je da dođe i do restauracije klasnih elemenata, i tada bi se formirale sledeće socijalne grupe: prvo, radnička klasa sa svojim unutrašnjim slojevima (industrijski radnici, radnici-seljaci i najamni radnici u privatnom sektoru); drugo, siromašno seljaštvo; treće, konglomerat srednjih slojeva (privatni sopstvenici u gradu, masovni deo nemanuelnih

radnika, slobodne profesije, stručnjaci, činovnici i srednji slojevi na selu); četrto, osnovni nosioci političko-ekonomskog monopola. Trebalo bi izdvojiti i nezaposlene kao veoma fluidnu i pogođenu grupaciju.

Ako iz ovih redova koje je napisao M. Pečujlić apstrahujemo ideološke elemente („prelazni period” iz klasnog u besklasno društvo, „samoupravni produkcionni odnos”, „istorijska perspektiva seljaštva”, „podruštvljanje” i sl.), kao i neke ne sasvim tačne procene (npr. ona o većoj produktivnosti društvenih gazdinstava koja zaboravlja nivo investicija u ova gazdinstva), uočićemo da je on sagledao čitav niz izuzetno važnih momenata kada se radi o seljaštvu kao klasi (društvenom sloju) i njegovom položaju. Važni su njegova konstatacija o „osrednjačavanju” koje je donela agrarna reforma, uviđanje prisilnog karaktera otkupa i odozgo seljacima nametnutih zadruga, navođenje različitih faza kroz koje je prošao odnos birokratije prema seljaštvu, isticanje specifičnosti društvenog položaja seljaka-radnika, analiza novog ekonomskog i socijalnog raslojavanja na selu, itd. Bitna je svakako i činjenica da je on koristio statistiku kao izvor podataka kako bi empirijski potkrepio svoje teze. Posebno je zanimljivo da u svojoj shemi osnovnih društvenih grupa (vidi prethodni pasus) seljake nije smatrao homogenom grupacijom, već ih je diferencirao na siromašne seljake (koji čak predstavljaju poseban sloj) i seljake kao deo konglomerata srednjih slojeva, ne zaboravivši pritom da izdvoji seljake-radnike kao jedan od „unutrašnjih slojeva” radničke klase.

Drugačije stoje stvari kod **Zorana Vidakovića**.³ Uprkos kritici „teorije” o „radnom narodu”, on ostaje gotovo u potpunosti sputan ideološkim okovima, ne uspevajući da pruži iole ozbiljniji doprinos analizi klasno/slojne strukture jugoslovenskog društva.

Vidaković razvija shvatanje o jugoslovenskom društvu kao o „klasnom društvu u nestajanju”. Postoji samo jedna klasa, radnička, i ona je „revolucionarni subjekt”. Kao takva, radnička klasa je posrednik između klasne i besklasne strukture društva. Ne definišući pojmove koje koristi, on tvrdi da se u „prelaznom razdoblju” reprodukuju elementi klasnog društva, a nekoliko godina kasnije na prilično nejasan način konstatuje je jugoslovensko društvo ipak klasno (Vidaković, 1972: 18). O seljaštvu govori samo na indirektan način: „Kao kolevka stvarne društvene zajednice koja nastaje, radnička klasa asimilira druge društvene grupe (...) i pomoću sopstvene klasne hegemonije ograničava i neutrališe tendencije klasnog konstituisanja tih grupa (...) Takvo približavanje, kontrolisanje i postepena asimilacija drugih društvenih grupa može se nazvati i *poradničenjem* tih društvenih grupa, odnosno poradniče-

³ Osim već navedenog članka ovog autora, vidi i Z. Vidaković: „Klasne promene u socijalizmu”; *Sociologija* 3-4/67, str. 13-22.

njem celokupnog društva,, (Vidaković, 1967: 21). Pojavni oblik „poradničenja” jeste samoupravljanje. Afirmacija istinskih ljudskih i socijalnih vrednosti moguća je samo na ovaj način. To nije samo u interesu radničke klase, nego i u interesu drugih društvenih grupa (Vidaković, 1967: 21-22). Očito je da se ovde radi o ideološkoj projekciji, a ne o sociološkoj analizi stvarnih društvenih odnosa.

Unutar ideološkog okvira kreće se i koncepcija **Veljka Cvjetičanina** (Cvjetičanin, 1974: 127-171). Određujući socijalizam kao „prelazni period” iz klasnog u besklasno društvo, on ističe da su usled toga klasna i društvena slojevitost u socijalizmu takođe prelaznog i prolaznog karaktera. Kao posledica neravnomernog istorijskog i specifičnog društvenog razvitka nastali su različiti „modeli” socijalizma, koji određuju i klasnu i društvenu slojevitost. To su sovjetski etatistički model, kineski model i samoupravni model (misli se na Jugoslaviju – napomena S.Š.). Socijalizam ne predstavlja kontinuitet u odnosu na antagonističko klasno društvo, ali nije ni stanje idealne harmonije među klasama. U ovim društvima, politički sistem dominira nad ostalim subsistemima (privrednim, socijalnim, obrazovnim, itd.). Nosilac političke moći je profesionalni politički sloj, sloj profesionalnih upravljača. Ovaj je kadar da menja socijalnu stratifikaciju.

U socijalizmu postoji hijerarhija društvenih grupa zasnovana na različitoj distribuciji socijalne i političke moći: prvo, klasa proizvođača, čija je moć minimalna; drugo, tehnokratija, koja poseduje veću količinu socijalne i političke moći, zbog hijerarhijske organizacije rada i tendencije ka monopolu nad stručno-tehničkim znanjem i informacijama; treće, birokratija, čija moć je najveća; četvrto, seljaštvo. *Seljaštvo je takođe proizvođačka grupa* i gotovo u svim socijalističkim društvima *ima najmanju količinu socijalne i političke moći* (naglasio S.Š.; Cvjetičanin, 1974: 145). Birokratija i tehnokratija nisu društvene klase, ali imaju klasna obeležja. Klasni sukobi (ekonomski, politički, socijalni) u socijalizmu postoje, a primer za njih je *oblik prikrivenog otpora kolhoznika* (naglasio S.Š.) postojećem sistemu u poljoprivredi: 40% tržišnih viškova se proizvodi na okućnicama, a one čine samo 2% obradivih površina (Cvjetičanin, 1974: 146). Seljaštvo je bilo masovni nosilac oružanih revolucija, ali revolucije otvaraju radikalne promene u ruralnim regijama i među seljaštvom. Nakon završetka oružanog dela socijalističkih revolucija nastavlja se savezništvo sa radničkom klasom i njenom avangardom (komunističkom partijom – napomena S.Š.), ali *počinje i klasni sukob, jer je seljaštvo revolucionar sa dvojnomoćom* (naglasio S.Š.) (proizvodi višak vrednosti, ali je i privatni vlasnik). Sektašenje prema seljaštvu vodilo je prisilnoj kolektivizaciji (osim u Poljskoj i Jugoslaviji). Seljaštvo svuda ima najmanju moć, najniže prihode, obrazovanje i stepen informisanosti. Na ovakav svoj društveni polo-

žaj ono reaguje pasivizacijom i skrivenim otporom postojećem sistemu (ne i socijalizmu uopšte; Cvjetičanin, 1974: 160-162). Cvjetičanin ne zaboravlja da spomene i seljake-radnike kao značajnu društvenu grupu.

Seljaci (osim onih bogatih) su masovno učestvovali u jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji, vođeni socijalnim i nacionalnim motivima. U drugoj fazi revolucije (revolucionarni etatizam) došlo je do veoma dubokih strukturalnih promena (Cvjetičanin, 1974: 162-171). Agrarnom reformom uništeni su feudalni odnosi, ali i *tanak sloj kulaka, pripadnika kapitalističke klase* (naglasio S.Š.). Srednji seljački slojevi počinju se homogenizovati i imaju sve značajniju ulogu u poljoprivrednoj proizvodnji. Sitni seljak i seoska sirotinja koriste dva kanala socijalne mobilnosti: uži, prema srednjaku i širi, prema gradu. Na pokušaj prisilne kolektivizacije seljaštvo reaguje pasivizacijom, a jedan njegov deo se tome i odupro. Treća faza socijalističke revolucije donosi dobrovoljnu kooperaciju kao proces podružljavanja i pretvaranja seljaka u udruženog proizvođača. Seljaštvo se ubrzano deagrarizuje i raslojava. Danas (1972 – napomena S.Š.) postoji 1,5 milion seljaka-radnika i 250 000 poljoprivrednih radnika u društvenom sektoru. Zakonom o zemljišnom maksimumu zaustavljen je snažniji proces imovinskog i socijalnog diferenciranja na selu. Prodor mašina i agrotehničkih mera pretvara seljačke mase u individualne robne proizvođače. Kooperacija ima promenljiv trend, pa je seljaštvo još uvek *značajna proizvođačka klasa koja se nalazi izvan samoupravnog političkog mehanizma* (naglasio S.Š.) i drži 80% ukupnih obradivih površina. Osnovna snaga našeg socijalističkog društva i dalje je radnička klasa pod idejnim vođstvom partije proletarijata i sa programom ostvarivanja asocijacije udruženih proizvođača (Cvjetičanin, 1974: 171).

Ovde imamo situaciju sličnu kao kod M. Pečujlića: ako odstranimo ideološke elemente, ostaje čitav niz zapažanja koja su relevantna. Na primer, Cvjetičanin svrstava seljaštvo među osnovne društvene grupe u socijalizmu, on uvida njegov realni društveni položaj i postojanje sukoba sa birokratijom. Takođe smatra da seljaštvo nije homogen društveni sloj (klasa) i da ono još uvek predstavlja značajan faktor u društvu, ali koji je izvan „samoupravnog političkog mehanizma”.

Tako je jugoslovenska sociologija u prve tri decenije nakon Drugog svetskog rata, iako je bila pod vrlo snažnim ideološkim pritiskom i stalnom realnom pretnjom „društvene odgovornosti, (tj. sankcija veoma širokog spektra), uspevala da koliko-toliko sagleda društveni položaj seljaštva, u to vreme izrazito deprivilegovanog društvenog sloja. Kada se u radovima jugoslovenskih sociologa ovog perioda „razgrnu, slojevi sa ideološkim sadržajima, ispod njih nalazimo teorijske uvide koji su svakako vredni diskusije. Stoga bi bilo pogrešno sve radove iz toga perioda proglasiti potpuno ideološkim i kao

takve odbaciti. Više od toga: vredelo bi ispitati i druge slične situacije kako bi se proverila hipoteza da se radi o obrascu koji se redovno pojavljuje kada se oni koji se bave društvenim naukama nalaze pod snažnim ideološkim (ali ne samo ideološkim) pritiskom pojedinaca i društvenih grupa koje, proglašavajući same sebe za neprikosnovene autoritete, guše slobodu naučne misli. Ljudi se varaju oni koji misle da se gore skicirane okolnosti pojavljuju samo u totalitarnim sistemima i da se, jednom izborena, sloboda misli ne mora braniti: društveni odnosi nisu nikada „jednom zauvek“, dati, već bivaju uvek iznova proizvođeni.

Literatura:

1. Bakarić, V. (1968): „Etatizam – samoupravljanje”, *Socijalizam* 1-2/68.
2. Veselinov, D. (1987): *Sumrak seljaštva*, Ekonomika, Beograd.
3. Vidaković, Z. (1966): „Prilog teorijskom pristupu istraživanju odnosa između podela rada i klasne strukture u savremenom jugoslovenskom društvu”, *Sociologija* 1-2/66.
4. Vidaković, Z. (1967): „Klasne promene u socijalizmu”, *Sociologija* 3-4/67.
5. Vidaković, Z. (1972): „Teorijsko-metodološki pristup istraživanju strukturnih promena u jugoslovenskom društvu”, *Marksističke sveske* 1-2/72.
6. Goričar, J. (1962): „Neke promene u društvenim strukturama Jugoslavije i novi ustav”, *Naša stvarnost* 11/62.
7. Kardelj, E. (1959): *Problemi socijalističke politike na selu*, Kultura, Beograd.
8. Kardelj, E. (1968): „Radnička klasa, birokratizam i SKJ”, *Socijalizam* 1-2/68.
9. Kuljić, T. (1981): „Evolucija shvatanja o klasnoj strukturi socijalističkog društva u glavnim političkim dokumentima SKJ od 1945 do 1975 godine”, u M. Popović, D. Mrkšić i T. Kuljić: *Politika raspodele i ideologija*, ISI FF u Beogradu.
10. Marković, Lj. (1968): „Promene u društveno-ekonomskoj strukturi i transformacija uloge SKJ”, *Socijalizam* 1-2/68.
11. Mitrović, M. (1989): *Naše selo između prošlosti i budućnosti*, Naučna knjiga, Beograd.
12. Pečujlić, M. (1963): „Društvena struktura Jugoslavije”, u M. Pečujlić i dr: *Osnovi nauke o društvu*, Rad, Beograd.
13. Pečujlić, M. (1966): „Teorijski okvir za proučavanje klasnih promena u socijalizmu”, *Sociologija* 1-2/66.
14. Pečujlić, M. (1976): „Promene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog socijalističkog društva”, u knjizi *Osnovi nauke o društvu*, Rad, Beograd.
15. Cvjetičanin, V. (1974): *Klase i klasna struktura suvremenog društva*, Školska knjiga, Zagreb.

PEASANTRY BETWEEN IDEOLOGY AND THEORY

Summary: During the first decades after the Second World War peasantry in Yugoslavia had an extremely unfavorable social position. The Yugoslav sociology, that had a task to reflect the social position of peasantry, was under very strong ideological pressure, because the ruling (and only) political party wanted to establish an ideological monopoly. The bosses of the Communist Party thought of themselves as of people with undisputable theoretical authority; their „authority of knowledge” was supported by „authority of power”. In this situation, the works of Yugoslav sociologists were full of ideological elements. However, under these ideological layers it is possible to find valuable sociological insights on the social position of peasantry. The author thinks that the cultural pattern we find here should be checked in similar situations.

Key words: CPY, ideology, peasantry, theory, Yugoslav sociology.